

УДК 37.025.2

ПСИХОЛОГО-ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ РОЗВИТКУ ХУДОЖНЬО-ЕСТЕТИЧНОГО ТА АСОЦІАТИВНО-ОБРАЗНОГО СПРИЙНЯТТЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА

Олена КИРИЧЕНКО (Кіровоград)

Постановка проблеми. Сучасний етап вищої педагогічної освіти спрямовує до розвитку високо духовної та естетично розвиненої особистості фахівця, що підштовхує серед багатьох ефективних форм, принципів і методів навчання знаходити способи формування у майбутнього вчителя образотворчого мистецтва здатності до художньо-естетичного сприйняття та асоціативно-образної реакції на специфіку образотворчої мови, яка складається з особливостей кольору, форми, композиції, всього того, що формує власне художній образ у мистецтві. Цей процес відбувається як при вивченні загальних теоретичних дисциплін гуманітарного циклу, так й в комплексі практичних занять. З одного боку, завдання подібного навчання полягає в вихованні смаку і розумінні гармонії й краси, з іншого, має на меті розвиток здібності сприймати та критично осмислювати складні явища культури і визначати проблемні питання сучасного художнього процесу, а крім цього, виховує здатність співпереживання чужому емоційному стану або ідеї, що називають емпатією і що є важливою психологічною реакцією при контакті з мистецькими творами. Все це спрямоване на підвищення професійного рівня фахівця. Одним з головних завдань формування художнього сприйняття майбутніх учителів образотворчого мистецтва є спроба навчити культурі бачення на конкретному матеріалі мистецтва і сприяти розвитку у студентів аналітичного та асоціативного мислення, а також загальної професійної культури. Дана мета вирішується за допомогою засвоєння певних теоретичних положень та специфічних завдань на практичних заняттях у процесі вивчення різних видів мистецтва, які поступово підводять студентів до розуміння особливості їх засобів виразності. Вміння аналізувати та інтерпретувати художнє зображення, використовувати здобуті знання на практиці слугує своєрідним критерієм оцінки якості навчання.

Аналіз актуальних досліджень. Проблеми художньо-естетичного сприйняття постійно привертають увагу філософів, соціологів, культурологів і мистецтвознавців, таємницю механізму сприйняття образів мистецтва і способів його розвитку намагаються розкрити

педагоги і психологи. Теоретичні основи даної проблеми були закладені відомими педагогами і психологами, серед яких найбільш значущими є праці Л.С.Виготського, Р.Арнхейма, А.В.Бакушинського, Н.В.Бутенко, Б.М.Теплова, С.Х.Раппопорта, А.В.Запорожця, П.М.Якобсона та інших. Суттєве значення має теорія цілісного сприйняття (Ж.Піаже, К.Бюлер, А.Н.Леонтьєв, В.А.Ганзен). Певний внесок в теорію сприйняття зробили художники-практики, які займались педагогічною діяльністю і мають теоретичні праці з власного практичного досвіду (Г.В.Беда, С.С.Алексєєв, М.М.Волков, Б.М.Неменський) та мистецтвознавці (Б.Р.Виппер, Дж.Бергер, С.М.Даніель). Важливою частиною теорії сприйняття, що доповнює позиції психологів та педагогів, є філософсько-культурологічні теорії діалогу культур (М.М.Бахтін – В.С.Біблер, І.Є.Берлянд) і аксіологічного осмислення сприйняття (М.Б.Абсалямов, А.І.Мартинов).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень останніх часів підкреслює вагомість проблеми розвитку естетичного виховання студентів (І.Ю.Гусленко), естетичного сприйняття людини взагалі (М.В.Грибанова, Б.Ф.Ломов, К.Є.Кривіцький), психолого-педагогічних умов для розвитку сприйняття (Т.В.Калініна, М.О.Козловська), художньо-естетичного сприйняття як процесу формування цілісного сприйняття мистецтва (З.А.Богаєєва, Т.Г.Казакова, І.Г.Сапєго) і в його взаємовідносинах з механізмами психіки людини (І.К.Арсєньєв), в тому числі в процесі вивчення певних проблем професійних якостей (В.В.Радул, В.Ф.Орлов, Н.М.Старикова) та в процесі власної творчості (С.О.Писаренко, Є.Я.Басін, А.В.Шило).

Мета статті. Враховуючи сучасні педагогічні вимоги до виховання широкого культурного потенціалу майбутнього фахівця, розкрити способи формування художньо-естетичного та асоціативно-образного сприйняття творів мистецтва, які оптимізують розширення кругозору, розвиток аналітичного, критичного та асоціативного мислення і сприяють підвищенню професійної культури у майбутніх учителів образотворчого мистецтва.

Виклад основного матеріалу. Специфіка образотворчої діяльності полягає в тому, що вона формує образну форму пізнання дійсності.

В процесі навчання майбутні вчителі образотворчого мистецтва вдосконалюють творчі здібності. Розвинуте художньо-естетичне сприйняття поглиблює моральні якості особистості, активно сприяє естетичному вихованню та становленню світогляду студентів. Відомий британський дослідник Дж.Бергер, автор книги «Мистецтво бачити», підкреслював, що будь-яке зображення втілює в собі певний спосіб бачити, при цьому наше сприйняття і оцінка твору в свою чергу залежать від нашого власного способу бачити [4], тобто сприйняття художнього твору підпорядковане індивідуальній підготовленості реципієнта реагувати на спосіб висловлювання творця. Для адекватного реагування на різноманітні прояви висловлювання митців різних напрямів і засоби створення художнього образу в творах різних епох глядач повинен мати уявлення про особливості формування картини світу в цьому столітті, що сприяла специфіці художньої мови.

За Виготським естетична реакція людини на твір мистецтва складається з трьох аспектів – сприйняття, почуття, уяви і фантазії. Дослідник розумів під сприйняттям власне відчуття, яке не залежить від діяльності свідомості, але сама ця діяльність відбувається на етапах почуття і уяви. Закон естетичної реакції полягає в тому, що «вона укладає в собі афект, який розвивається в двох протилежних напрямках і який у завершальній точці, ніби в короткому замиканні, викликає насолоду, твір мистецтва має таїти в собі внутрішній розлад між змістом і засобами його передачі [6, с. 263 – 269]. Формування художньо-естетичного та асоціативно-образного сприйняття мистецтва припускає знайомство з процесами формування певної картини світу, що впливає на специфіку художньої мови; це знайомство відбувається перш за все в лекційному курсі і може бути закріплено при відвідуванні музейних експозицій. Наступним шляхом є направлення на розвиток критичного і аналітичного осмислення конкретних творів, а також на організацію творчої діяльності, яка спрямована на створення асоціативних образів. Це співвідноситься зі складовими частинами процесу розвитку художньо-естетичної культури, які включають в себе когнітивну (інтелектуальну), афектну (емоційно-ціннісну), регулятивну (творчо-діяльнісну) сфери (за теоретичними узагальненнями Т.Крижановської). В цьому процесі доцільно використовувати різноманітні прийоми та форми, які забезпечували би активізацію художньо-естетичного сприйняття.

В дослідженнях психологів категорія «сприйняття» варіюється досить широко – сприйняття, або перцепція (від лат. – *Perception*), розглядається як пізнавальний процес, який

формує суб'єктивну картину світу. Саме в процесі пізнання виявляється розуміння складних явищ, в тому числі в мистецтві, яке має багато прикладів зародження нового. Автори психологічного довіднику Б.Г.Мещеряков і В.П.Зінченко трактують «сприйняття» як процес формування за допомогою активних дій суб'єктивного образу цілісного предмета, який безпосередньо впливає на аналізатори [9]. Послідовність етапів сприйняття мистецького твору обумовлена складом психологічної реакції людини, вона представлена наступними стадіями: первинне сприйняття, яке здійснюється як творче відтворення у свідомості художніх образів; зворотна інформація про глибину первинного засвоєння, коли вже помітна реакція через творчі пошуки в практичній діяльності; наукове осягнення художньої діяльності, де головними методами визначення ступеня сприйняття є методи художнього, теоретичного та наукового аналізу (за Б.Т.Ліхачовим) [8]. Кожен з цих етапів демонструє рівні підготовленості до сприйняття і показує здатність реципієнта співвідносити отримані знання з власним почуттям. Крім того, художнє сприйняття наближене до самого творчого процесу, воно сприяє інтеріоризації духовно-практичної діяльності людини, а це є головним завданням в процесі навчання майбутніх учителів образотворчого мистецтва.

Взаємопов'язані рівні художнього сприйняття можуть бути представлені комплексом психологічних механізмів, серед яких І.К.Арсеньєв вважає найважливішими рефлексивний, асоціативний, соціальний та емпатичний (проективний) і підкреслює, що на асоціативному рівні задіяні системи ціннісних орієнтацій і формується елементарне естетичне ставлення, в основному через дихотомію «прекрасного – потворного»; на соціальному рівні важливу роль відіграють соціальні статуси об'єктів сприйняття, естетична реакція на піднесене і низьке забезпечує формування емоцій; на емпатичному (проективному) рівні виникає співпереживання [1, с. 27 – 28]. Рівні сприйняття студентами графічних відділень художнього образу будь-якого твору виявляються за допомогою моніторингу як такого способу, котрий констатує здатність сприймати різноманітні виразні засоби художнього зображення. Даний моніторинг є першим етапом на стадії формування художньо-естетичного сприйняття, завдання такого моніторингу полягає в виявленні загальної культури сприйняття і визначенні ступеня готовності до розуміння іншої образотворчої мови ніж та, з якою студенти вже добре знайомі в практичній діяльності. Моніторинг включає в себе низку завдань, через котрі виявляється як загальна реакція на незвичне художнє

висловлювання в порівнянні з вже добре засвоєними принципами зображення, також розкривається і почуття форми, кольору, композиції, складних чинників створення художнього образу тощо. На основі розробленої Е.Торшілової і Т.Морозової [7] діагностики естетичного сприйняття доцільно за допомогою тестових завдань виявити підготовленість студентів до сприйняття різнобічних виразних засобів мистецтва. Тести вибудовуються за принципом від простого до складного і припускають естетичну реакцію студентів на виразні засоби художнього образу в творах реалістичного та авангардного мистецтва. Варіанти тестових завдань моніторингу можуть мати на меті виявлення емоційної реакції при порівнянні різних принципів зображення з однієї теми, виявлення розуміння авторського стилю, а також виявлення почуття форми, гармонійних принципів композиційної побудови картин тощо.

Аналіз перших же завдань показує, що більш звичним для студентів виявляється сприйняття форм реалістичного мистецтва, однак і тут увага зосереджена в основному на сюжетній лінії, на фабульній основі твору, що при описуванні зводиться до наративного тексту з акцентом на подробицях зображення, а не до художніх якостей твору (за рідкісним винятком). Вихованість зору на картинах реалістичного напрямку стала традиційною в педагогіці загальноосвітньої школи – від періоду молодшого шкільного віку до старших класів учні постійно знайомляться з творами реалістичного мистецтва, і хоча дослідники вважають, що «цілеспрямований розвиток художнього сприйняття у дітей шкільного віку можливий у спеціально організованому середовищі, завдяки опорі на засоби мистецтва, пізнання структури і тканини художнього образу» [3], на практиці це відбувається не завжди. Тому в вищі навчальні заклади нерідко приходять студенти з недостатньо розвинутим естетичним смаком, навіть на художньо-графічні спеціальності, що виявляється в процесі моніторингу. Реакція на незвичні оку форми мистецтва первісного суспільства та давніх цивілізацій, авангардного мистецтва та мистецтва сучасного художнього примітиву, новітніх форм художнього висловлювання особливо яскраво проявляється в порівнянні з реакцією на твори художників-реалістів. Сприйняття творів, в яких переважають інші засоби виразності ніж у творах реалістичного напрямку, більш зрозумілих і доступних до тлумачення, потребує деякої роботи свідомості і певних знань загальної ситуації, яка привела до зародження нового світобачення в мистецтві.

При першому знайомстві з новими для них формами художнього висловлювання студенти демонструють майже повне нерозуміння цієї мови. Зникнення сюжету і фігуративного зображення, поява інших принципів просторового, колірнього і об'ємного рішення, перехід до асоціативно-знакових образних форм створює певні складності сприйняття творів мистецтва, незважаючи на те, що студенти художньо-графічного відділення знайомі з принципами композиційної побудови, з основами передачі форми, з багатогранною виразністю кольору. На практичних заняттях з живопису вони вже набули навиків відтворення в живописі тонових і колірних відносин, розвитку аконстантного бачення, що відбувається на умовах поєднання естетичних, психологічних, художньо-практичних факторів цілісного сприйняття. Все це допомагає в роботі над натурними етюдами, над створенням композицій в реалістичному плані. Спроба відступити від реалістичної форми і звернутися до абстрактної композиції має певні труднощі, тому наступним етапом пропонується знайомство з творами художників-сучасників, які працюють у новітніх спрямуваннях, що відбувається на виставці або в музейній експозиції.

Відвідування музею або виставок сучасних митців і написання критичного відгуку на твори, які обрані за власним смаком, доцільно на стадії емоційно-ціннісного сприйняття; крім цього, на заняттях з історії мистецтва студентам може бути запропоноване виявлення асоціативних аналогій у творах з однієї теми у художників різних художніх напрямів, що приводить до розуміння сутності змін образотворчої мови, яка відбувається з часом. Завдання даного типу доцільно поєднувати з описом та аналізом живописних творів, в яких переважає саме асоціативний принцип сприйняття художнього образу. Під асоціативністю дослідники розуміють зв'язок, який виникає між поняттями і уявленнями; коли в свідомості виникає одне з них, воно породжує інше уявлення, це може бути і ланцюг уявлень [12], важливо в цьому процесі розкрити всю багатоманітність можливих асоціативних образів.

Після проведених етапів виявлення рівня сприйняття стає продуктивним регулятивна стадія, спрямована на проявлення зрілості асоціативно-образного мислення. Тут студентам можна запропонувати виконати творчі роботи – копію твору представника авангардного живопису за власним бажанням, а також створення творчої асоціативної композиції на задану тему. В кожному випадку пропонується досягнути певної мети а потім проаналізувати результат. Копіювання використовується в

навчальному процесі як шлях естетичного пошуку, що полегшує входження в тканину твору і розуміння мови мистецтва як би зсередини. Власна композиція свідчить вже про спробу продемонструвати розвинене асоціативне мислення. Аналізуючи виконані роботи за методичною схемою В.В.Циннової [10, с. 251 – 252], можна виявити рівень, якого досягли студенти відносно до розуміння мови абстрактного живопису та розвитку асоціативного мислення завдяки отриманим знанням і підготовці до більш високого рівня цілісного сприйняття. Саме «цілісне сприйняття, що включає в себе постійне порівняння, зіставлення, розуміння сприйманих сторін, якостей, властивостей спостережуваних предметів і явищ дійсності сприяє формуванню художнього образу світу» [11, с. 4].

Отже, способи обрані для виявлення рівнів сприйняття і послідовність етапів формування усвідомленого відношення до незвичних форм художнього висловлювання повинні продемонструвати результативність у розвитку естетичного сприйняття. А так як «результативність освітніх процесів залежить від «культурного поля», культурного середовища, культурного простору, в якому реалізуються освітні цілі і нагромаджуються ціннісні знання та інтелект» [2, с. 96], то необхідно зазначити, що сучасні освітні процеси потребують розширення естетичного усвідомлення всіх процесів художньої культури.

Висновки. Визначена нами проблема формування художньо-естетичного та асоціативно-образного сприйняття майбутніми вчителями образотворчого мистецтва засвідчує важливість комплексного підходу до поглиблення якості навчання, в тому числі і за допомогою розширення уявлень про виразні засоби мистецтва, що слугує основою розвитку аналітичного, критичного та асоціативного мислення і підвищення професійної культури фахівців. Педагогічний вплив на формування процесу сприйняття сприяє оптимізації та активізації пізнавальних процесів, що збагачують емоційний досвід у розумінні і відчутті художньої мови ХХ століття, в усвідомленому і стійкому відношенні до нових напрямків мистецтва. Перехід від описовості до проникнення в художню тканину твору є тим продуктивним результатом, який визначає стійкі критерії естетичного судження і цілісного переживання мистецтва. Сформована естетична свідомість дозволяє оцінювати рівень естетичної культури людини, в свою чергу, найважливішим елементом естетичної свідомості є саме художньо-естетичне та асоціативно-образне сприйняття, від його повноти й глибини

залежать всі наступні естетичні переживання, формування художньо-естетичних ідеалів і смаків.

БІБЛЮГРАФІЯ:

1. Арсеньев И.К. Эстетические закономерности и психологические механизмы художественного восприятия. Автореф. дисс. ... канд. филос. наук. 09.00.04 / И.К.Арсеньев. – М., 2011. – 29 с.
2. Антоненко Т.Л. Культура почуттів у структурі духовної культури учнівської молоді // Формування духовної культури учнівської молоді засобами мистецтва: Монографія / Г.П.Шевченко, О.С.Белих, Є.А.Зеленов, Т.Л.Антоненко та інші. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2006. – С. 85 – 113
3. Батюта М.Б. Психологические условия развития восприятия и понимания художественных произведений у детей 10 – 12 лет: на материале живописи. Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / М.Б.Батюта. – Н. Новгород, 2007. – 21 с.
4. Бергер Дж. Искусство видеть / Пер. с англ. Е.Шарги / Дж.Бергер. – СПб.: Клаудберри, 2012. – 184 с.
5. Васильева А.С. Психологический анализ отношения подростков к произведениям изобразительного искусства: Автореф. дис. ... канд. псих. наук / А.С.Васильева. – Киев, 1972. – 25 с.
6. Выготский Л.С. Психология искусства / Л.С.Выготский. – М.: Искусство, 1986. – 573 с.
7. Диагностики эстетического восприятия учащихся (Е. Торшилова, Т. Морозова) // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://talant-portal.sfedu.ru/content/diagnostiki-esteticheskogo-vospriyatiya-uchashchihysya>
8. Лихачёв Б.Т. Теория эстетического воспитания школьников / Б.Т.Лихачёв. – М.: Просвещение, 1985. – 175 с.
9. Психология. Полный энциклопедический справочник / под общ. ред. Б.Г.Мещерякова, В.П.Зинченко. – СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. – 896 с.
10. Циннова В.В. Модель формирования ассоциативно-образного мышления студентов художественно-графических специальностей // Бизнес. Образование. Право. Вестник Волгоградского института бизнеса, 2013, № 1 (22) / В.В.Циннова. – Волгоград, 2013. – С. 249 – 252
11. Старикова Н.М. Формирование целостного восприятия и воспроизведения в живописи тоновых и цветовых отношений у студентов творческих факультетов. Автореф. дисс. ... канд. пед. наук. 13.00.02 / Н.М.Старикова. – М., 2011. – 24 с.
12. Юхимик Ю.В. Ассоциативность формирования художественного образа / Ю.В.Юхимик // Этика и эстетика. – К.: Лыбидь, 1990. – Вып.33. – С. 56 – 62

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Кириченко Олена Іванівна – кандидат мистецтвознавства, доцент кафедри хореографічних дисциплін, образотворчого мистецтва та дизайну, секції образотворчого мистецтва та дизайну Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Коло наукових інтересів: проблеми розвитку художньо-естетичного та асоціативно-образного сприйняття у майбутніх учителів образотворчого мистецтва.